

LUND UNIVERSITY

Staden växer fram

RJ:s årsbox 2020. Staden

Roslund, Mats

2020

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Roslund, M. (2020). *Staden växer fram: RJ:s årsbox 2020. Staden*. (Stiftelsen Riksbankens jubileumsfonds årsbok). Makadam förlag.

Total number of authors:

1

Creative Commons License:

CC BY

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

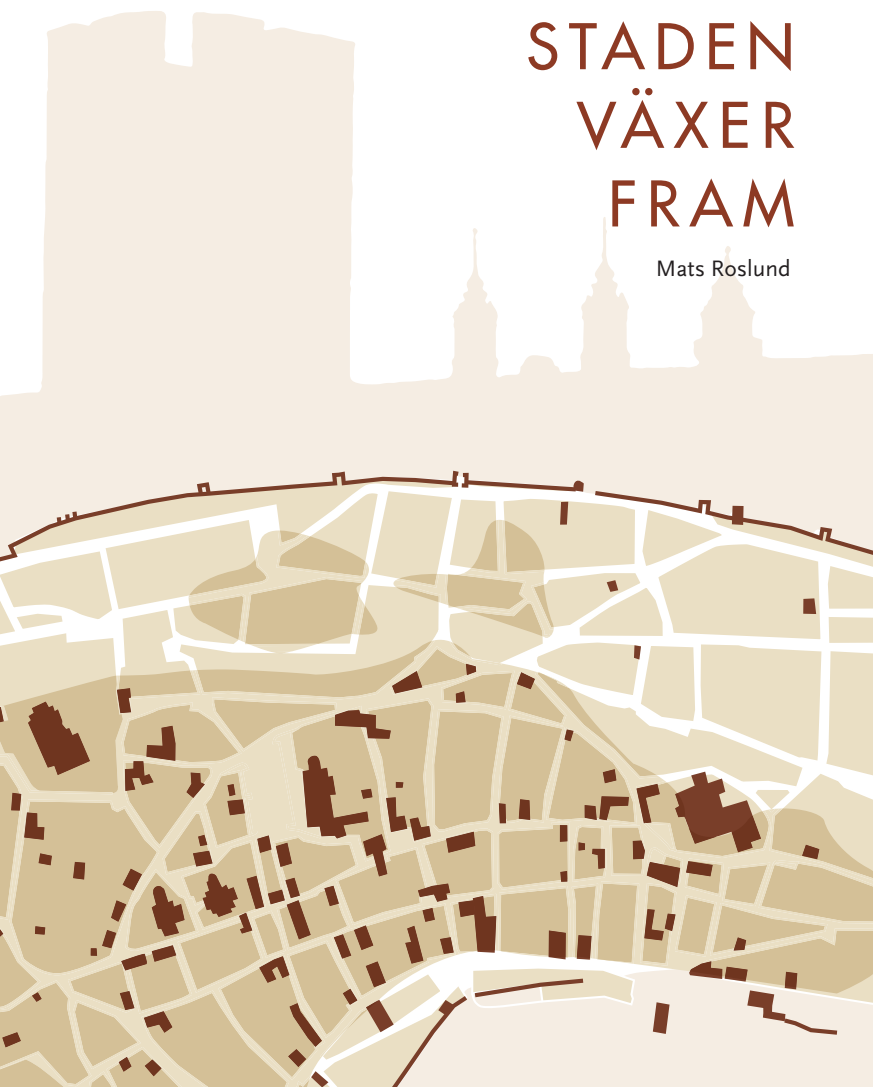
LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

RJ:S ÅRSBOX 2020

STADEN VÄXER FRAM

Mats Roslund

STAD D E N

RJ:S ÅRSBOX

2020

STADEN VÄXER FRAM

Mats Roslund

Riksbankens Jubileumsfond
i samarbete med Makadam förlag

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG & STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOOK.SE

Staden · Riksbankens Jubileumsfonds årsbok 2020
Red. Jenny Björkman & Patrik Hadenius

STADEN VÄXER FRAM
© Mats Roslund 2020
Grafisk form: Johan Laserna

ISBN för denna volym: 978-91-7061-818-5 (pdf)

ISSN 2000-1029

Detta verk är licensierat enligt Creative Commons Erkännande 2.5 Sverige.
För att se en kopia av licensen, besök <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se/> eller kontakta Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View,
CA 94042, USA.

 creative
commons

Innehåll

Förord: Staden	7
Staden och arkeologin: en materiell och mental historia	9
1000-talet: kung, mäktiga släkter och bymän	15
Städer som gemenskap under 1100-talet	25
Handeln driver urbaniteten	29
1200-talet: stadsherrar i sten	33
1300- och 1400-talet: kris och möjligheter	41
Social blandning och segregation i senmedeltidens städer	47
Avstamp mot en global urbanitet	51
Vart är vi på väg?	53
Noter	55
Presentation av Riksbankens Jubileumsfond	63

Förord: Staden

Enligt FN kommer närmare 70 procent av jordens befolkning att leva i allt större städer år 2050. Men att bo i städer innebär också många utmaningar. Ett av FN:s 17 globala hållbarhetsmål riktar sig direkt till staden. Under 2020 visar coronavirusets härjningar också på sårbarheten hos vissa städer.

Så vad är det som lockar så många? Vad är egentligen en stad? Vad har staden varit och vad kan den komma att bli? Temat för RJ:s årsbox 2020 gräver i begreppet staden – den del av vår värld där allt fler tillbringar sin vardag.

Årsboxen består av sex häften där ett antal forskare har fått fördjupa sig i staden och dess utmaningar. Det handlar om den eviga staden Rom, om varför städer drar till sig våld, om hur staden kan organiseras i framtiden och mycket mer.

I boxens sjätte och sista häfte skriver arkeologen Mats Roslund om de första städerna i Skandinavien. Utvecklingen från storgårdar och byar till städer skedde senare här än på kontinenten. Först på medeltiden fick vi något som kan kallas städer. Behovet fanns kanske inte förrän då. Men vad var det för behov som tillfredsställdes genom städernas uppkomst, och hur såg livet i städerna ut?

Jenny Björkman & Patrik Hadenius

Staden och arkeologin: en materiell och mental historia

Städer var nykomlingar i det medeltida Skandinavien. Efterhand blev dock stadslivet något att eftersträva, en rikare tillvaro med en mångsidig miljö. Städer växte fram ur existerande behov och utifrån nya maktrelationer. Under lång tid hade människor *inte* behövt staden och det sammanträngda liv som den erbjöd. Landskapet bestod i stället av enstaka gårdar, hushåll med gemensam bebyggelse, jordagods med makt över regionen, samt mindre och större byar.

Men vad var det som definierade det nya livsmönstret? Var det mängden invånare, hur tätt de bodde, hantverkets variation eller administrativa funktioner som avgränsade staden? Eller är det invånarnas handlingar som vi ska utgå ifrån, en tätare interaktion och fler möten med främlingar? Det urbana livsmönstret, de maktrelationer och de nya behov som lågt till grund för förändringen vill jag utveckla i detta häfte.

De senaste tjugo åren har arkeologin tillfört ny kunskap om hur städer etablerades och hur livsmönstret för människor förändrades. Rönen kommer både från äldre undersökningar som rannsaksats på nytt och från nya grävningar. Förmågan att förstå människors handlingar och samspelet mellan byggnader, före-

måls spridningsmönster och stadens infrastrukturer har ökat. Genom att teoretiska perspektiv och naturvetenskapliga metoder kombineras med digital bearbetning kan medeltidsmänniskans sociala beteenden, kulturella uttryckssätt och bebyggelseplaner bli tydligare.

Den nyvunna kunskapen kommer från många platser. I Uppåkra söder om dagens Lund ser vi hur människor skapade ekonomiskt överskott och upprättade centrala funktioner innan städer fanns i folks sinnen. Makten över ritualer gav centralplatsen en särställning i relation till de omgivande byarna. Bebyggelsekontinuiteten i Lund och Sigtuna visar komplexiteten i övergången mellan järnålder och tidig medeltid. Fröer till tidig stadsbildning under 1000-talet skönjs i Västerås, Enköping, Strängnäs, Uppsala, Södertälje och Söderköping. Vid Slussen i Stockholm avtäcks en senmedeltida bebyggelse som ger förståelse för medeltida liv utanför stadsmuren. I Nya Lödöse slutförs en undersökning av ett välavgränsat tidsutsnitt mellan 1473 och 1624. Övergången mellan medeltid och tidigmodern tid kommer där att få klar belysning. Arkeologin ger hela tiden nya pusselbitar till hur vardagen såg ut och förändrades för tusen år sedan.

Monument, ritualer och kulturella mönster skänkte stadga åt det urbana kollektivets värderingar. Kyrkor med kyrkogårdar, kloster, stenhus, rådhus, gatusystem, brunnar och hamnanläggningar formade miljön. Hantverksspill, avfall och hur rummet organiserades avslöjar stadsbornas handlingar. I medeltidens städer finns också spår efter främlingar med avvikande kulturellt och socialt beteende. Men stadsbornas livsstil var inte enbart materiell, utan bars av människors minne och handlingar som gav livet mening. Fördjupningar i en tröskel, blankslitna pollare

vid bryggan, runor ristade i en husplanka, allt skapade bindningar bakåt i tiden.

Gränsen mellan stadsliv och livet på landet var flytande. Varor som användes i staden fanns även utanför tullarna. Dessa spridda konsumtionsmönster i det omgivande landskapet skilde sig ändå från den urbana, mångsidiga, tätt platsbundna och mer uthålliga samvaron.¹ Samtidigt fanns lantliga aktiviteter i städerna. Stadsborna var beroende av betesmarker och odling. Man kan alltså tala om en medeltida "urbanitet" som genomsyrade hela landskap som en del av samhällsutvecklingen.² Urbaniseringsprocessen var en samhällsomvandling och ett samtida uttryck för makt och motmakt. Samhället tog ett steg mot en friare marknad där människor fick fler möjligheter att utveckla sina förmågor.³ Allt större områden integrerades med avlägsna platser och städerna kanaliserade värde och konsumtion.

Frågan är alltså hur en agrar och en urban identitet skildes åt över tid. Urbaniseringen kan ses som både en kumulativ och kvalitativ process där administration, specialiserad produktion, varubyte mellan regioner och förtätad bebyggelse gav urbana miljöer en särställning. Man fick en *urban identitet*: staden uppstod genom invånarnas beteenden. Detta kan arkeologer avläsa i människors upprepade handlingar eftersom de ger materiella avtryck genom sitt innehåll och rumsliga placering.⁴

Det finns flera exempel på detta. Hushållens dagliga städning styrdes till exempel av uppfattningar om rent och orent. Trasiga kokkärl från 1000-talets Sigtuna visar hur tankemönster blev till rutiner i vardagen då gårdsfolket kastade skärvor och matavfall mellan husen, i dropprum och längst bak på gårdsytan.

Staden var samtidigt en plats där de sociala relationerna ständigt

utmanades. I den urbana miljön fick man grannar som man inte hade blodsband till eller brukade jorden med. Skillnaden mellan en bosättning med fem individer och en med 300 understryks av antalet mellanmänniskliga relationer som maximalt kan upprättas.⁵ Med fem individer möjliggörs tio konstellationer medan 100 personer kan ge upphov till 4 950 och 300 personer 45 000 möjliga kontaktytor. Städer erbjuder därmed fler sociala utmaningar (och möjligheter) än byar. Denna insikt öppnar för perspektiv som prövas inom socialpsykologin.⁶ Kortfattat avgörs relationer i mindre grad av sociala strukturer än av hur människan tänker, interagerar, läser av andra, samt skapar mening och uttrycker detta symboliskt i agerande och materialitet. Perspektiven är intressanta att föra in i diskussionen om hur ett urbant livsmönster växer fram.

Spridningsmönstret för keramikskärvor i tomterna, kvarteret Trädgårdsmästaren i Sigtuna. I nedre delen av bilden löper Stora gatan i väst-östlig riktning. På de långsmala tomterna syns huskropparna i grått, med en gulmarkerad kammakarbod i tredje tomten. Grå cirklar med siffror anger mängden skärvor i gram. Ansamlingar i mitten och i bakre delen av gårdarna ansluter till hus som fungerat som kök och samlingshallar. Bild av författaren med underlag efter Johnny Karlsson, *Spill: Om djur, hantverk och nätverk i Mälaramrådet under vikingatid och medeltid*, Stockholm 2016, s. 49.

1000-talet: kung, mäktiga släkter och bymän

Städerna etablerades i ett järnålderssamhälle där allt kom av jorden. Urbaniseringsprocessen kan i tidig medeltid ses som framväxt från två grenar, båda grundade i agrar rikedom.⁷ Den äldsta grenen innefattar storgårdar som hade en så kallad centralplatsfunktion. Det innebar att de hade omfattande produktion och överregionala kontakter. I vissa fall fungerade de som kultplatser. De var stora jordegendomar och gods, betydelsefulla för bygdens gemenskap. I östra Mellansverige är Helgö och Gamla Uppsala sådana platser. I södra Skandinavien har vi Gudme på Fyn, Sorte Muld på Bornholm, Uppåkra i Skåne. Medeltida efterföljare var det tidigaste Lund och Skänninge.

Den andra grenen växte under 700-talet ur vattennära varubytesplatser som kunde vara knutna till en närliggande storgård, men också finnas i gränslägen där äganderätten var svårdefinierad. Dessa platser låg en bit ifrån storgården som styrde verksamheten, och erbjöd möjligheter till friare val för hantverkare och handelsmän. De utvecklades till vikingatidens *emporier*, handelsplatser som Hedeby och Birka. Den sistnämnda platsen fick tidigmedeltida systrar i Sigtuna och Visby. Sigtuna brukar ses som den första medeltida staden, men man kan också hävda att

den till strukturen är vikingatidens sista *emporium* med sina smala tomter invid stranden.

Diskussionen om huruvida det funnits föregångare till den urbana bebyggelsen eller om den anlagts på jungfrulig mark har pågått länge. En omvärdering av arkeologiska källmaterial tyder dock på viss kontinuitet. Exemplet Sigtuna är viktigt. Denna efterföljare till Birka antas ha anlagts på land utan tidigare bebyggelse. I kulturlagren finns emellertid föremål med tydlig datering till vendeltid och tidig vikingatid.⁸ Fynden visar alltså spår av aktiviteter före den egentliga stadsetableringen omkring 970–980. På udden där Sigtuna museum ligger i dag, kan en gård ha legat med fornborgen Trollberget i ryggen inåt land. Föremålen i de äldsta stadslagren är äldre och samtida med liknande i Birka.

Också Lund anlades på ett redan tätbefolkat område på den skånska slätten. Lundagårdsstenen som i dag finns i universitetsbiblioteket visar att det kan ha funnits ett förbund mellan en gård i trakten och danska kungamakten. Observationerna från både Sigtuna och Lund tyder på platskontinuitet, från gård till centralplats och till stad. Städerna växte inte fram på jungfrulig mark. Däremot ändrades funktionerna kraftigt över tid. Ur dessa maktzoner växte sedan en ny livsstil utifrån regionala förutsättningar.

De första centralplatserna med tätare bebyggelse var få. Under den korta perioden 980–1050 sker långsamma skiftningar i det urbana livsmönstret. I det som är dagens Sverige var det i stort sett bara Lund och Sigtuna som uppvisade en stadslig strukturerad bebyggelse och varierad ekonomi. Kontinuiteten till vikingatiden märks i konsumtionen. I Sigtuna syns spåren i de varor som fördes till staden från vikingarnas handelsvägar. Mellan 980 och 1050 hade folket där både rusisk keramik och bysantinska

amforor från öst, men även kronhjordshorn till kammar och flinta från södra Östersjöområdet samt Eidsborgbrynen från Norge. Smycken från det tysk-romerska riket prydde dräkterna. Två runstenar restes av friserfarargillet under 1000-talets första hälft. Gillet var initierat av lokala resenärer och fick kontinentala motparter på lika villkor.⁹ Myntslagare och smyckestillverkare från det danska riket verkade på tomterna. Kontaktytorna fanns alltså sedan tidigare, men intensitet och riktning i handeln skiftade.

Under århundradets andra hälft ser vi hur de äldre städer som etablerades i utgången av 900-talet förtätades och fick tydligare roller som noder för handeln. Samtidigt anlades nya städer, till exempel Skara, med blicken riktad mot danska Skåne, Gamla Lödöse, med norska förbindelser, och Visby, gutarnas hamn för främlingar. De senaste tio åren har viktiga arkeologiska upptäckter också gjorts i Västerås, Enköping, Strängnäs, Södertälje och Nyköping, som ansluter till det sena 1000-talets urbanisering.

Under andra halvan av 1000-talet blev kyrkans makt också starkare. Kristnandet kom in i en andra andning, vilket kan ses i nya centralorter och omfattande bygge av träkyrkor. I Lund byggdes ett stort antal från 1000-talets mitt till början av 1100-talet. Några av dem kan ha varit mäktiga släkters privatkyrkor, så som de var på landsbygden.¹⁰ Donationer till bygget av stenkyrkor och kloster vid denna tid visar också att en helt ny monumentalitet började prägla vardagen i de mer urbana städerna Lund, Skara och Sigtuna.

Samtidigt skedde en centralisering av den politiska och ideologiska tolkningsrätten genom ökad närvaro av kontinentala kyrkliga aktörer. För Skandinavien blev ärkebiskoparna i Hamburg-Bremen och engelska missionsbiskopar viktiga. De ortodoxa

Rekonstruktion av
Lund ca 980. Mellan
bäckravinerna ligger
kungens träkyrka.
Ytterligare en kyrka för
den växande kristna
menigheten är under
uppförande väster om
dammen och bäcken.
Bild av Mats Vänehem
och författaren.

inslagen är tydliga i östra Sverige, särskilt i Mälardalen och på Gotland. Effekterna av kyrkans expansion återspeglas i de många kyrkorna och kyrkogårdarna i städerna. Tillsammans med ett fastare gatunät blev de monument som överskred människornas livstid och strukturerade stadsrummet.

Parallellt med den tidigurbana utvecklingen uppstod platser som täckte bygders behov av handel i det glesa nätverket. Köpingarna som vi möter i Skåne, Blekinge och Halland bar handelsfunktioner utan att utvecklas till städer.¹¹ Invid Lagan vid Laholm i södra Halland ligger Köpinge, med föremål från vendeltid och vikingatid. Fynden visar att en säsongsmässig handelsplats föregått staden. Minst tretton sådana platser är kända genom ortnamnsforskningen, men få undersökningar har utförts. En liknande plats var Köpingsvik på Öland.

Vid Roma mitt på Gotland samlades man under vikingatiden för ting och utbyte av varor.¹² Efter 1050 tillkom Visby som kontaktyta mellan makthavarna för Roma ting och gäster från andra länder.¹³ Platsen användes som en av de många landningsstränderna på ön. I det arkeologiska källmaterialet framträder emellertid keramik och boplatzrester tydligare från andra halvan av 1000-talet. Det ökade handelsflödet gav anledning att anlägga en säker hamn för främlingar. Gotlänningarna själva behövde inte en kollektiv hamn. De utgick från sina gårdar, liksom under hela medeltiden.

I de tidiga städerna samsades bofasta, gäster och ambulerande makthavare. Detta vet man eftersom osteologer gör ålders- och könsbestämningar, samt isotop- och DNA-analyser av gravlagda individer. Sigtuna, till exempel, hade en sammansatt befolkning under stadens första 200 år (sent 900–1100). Forskarna urskiljer

tre olika grupper: lokala invånare och inflyttade från regionen, långväga inkommande och andra generationen långväga invandrare.¹⁴ Den genetiska variationen hos de 30 individerna var förvånande nog lika stor som hos romerska soldater funna i England, vilket tyder på en stor mobilitet. Hälften av dem kom utifrån, bara en mindre andel var mälardalsbor. Detta gällde både kvinnor (70 procent) och män (44 procent). Några av människorna i Sigtuna representerade en rörlig grupp inom nätverket av tidiga handelsstäder.

Gatunät, kyrkornas antal, mångfalden av hantverk och främmande besökare skapade en miljö som från 1000-talets slut skilde sig från landsbygdens byar och ensamgårdar. Tomterna blev allt smalare i takt med att gaturummet blev viktigare. Kontakten med den publika sfären markerades genom särskilda bodar där producenter och köpare möttes mer direkt än tidigare.

Rättspraxis började också glida isär mellan land och stad. Redan i Birka upprätthölls lagen av en *prefectus*, kungens representant. I Lund möter vi under tidig medeltid en så kallad gjälkare i stadens birkerätt. Som motpart till dessa maktens män stod invånarna i staden. Redan under 1100-talet har de i Danmark en särställning gentemot landsbygden. De omnämns som "bymän" i Odense och Slesvig, vilket blev tydligare från 1200-talet. I Lund, Helsingborg och Lomma beskattades invånarna från 1085 genom den så kallade midsommargälden annorlunda än omgivningen.¹⁵ Både betraktade utifrån och inifrån blev städernas invånare alltså allt mer separerade från landsbygden.

Trots den blandade sammansättningen byggde befolkningen i de tidigaste medeltida städerna sin gemenskap på liknande sätt som de i byarna. Vardagens handlingar var viktiga för sam-

hörigheten. Den sociala kontrollen var stark, men utgjorde också en trygghet. I mötena knöts man samman allt starkare.

Genom spridningsstudier av textilredskap och hantverksspill kan vi se hur nära eller långt ifrån varandra man arbetade. I Sigtuna kan kvinnors textilhantverk kontrasteras mot metallarbete och horn- och benhantverk. Under två tidsperioder (1080–1100 och 1100–1130) kan vi se förändringar som avslöjar relationerna på gårdarna.¹⁶ Under den första försköts bronsgjuteriet till särskilda bodar mot huvudstråket Stora gatan, samtidigt ökade antalet deglar. Hornhantverket sköttes vid denna tid i hus som låg längre in på tomterna, men även där ökade intensiteten i hantverket. De olika hantverkarna befann sig nära varandra, men inte i samma hus. Vävtygder och sländtrissor för textiltillverkning låg än längre in från gatan, i hus som tros vara kök och hall. Tidigare låg föremålen inte så samlade på gården. Under efterföljande period försköts arbetsplatserna för gjutning och hornbearbetning mot Stora gatan. Fler bodar tillkom och de skilda hantverken samsades i samma byggnader eller som nära grannar. Textilierna producerades fortsatt i det privata. Separationen accentuerades än mer under 1100-talets andra hälft.

Från Sigtunas sena 1000-tal och framåt skedde uppenbarligen en viss uppdelning vad gäller hantverken. Man sov och åt tillsammans i gårdarna, men hantverksarbetet sköttes separat och visar på att en ny relation mellan könen uppstått. Föreställningar om ett manligt rum i det offentliga, och ett kvinnligt i den privata sfären, fick ökad mening under medeltiden.¹⁷ Som ett första steg avskildes generellt det privata från det offentliga genom att tomten slöts. Inom gårdens och husets ram ökade separationen på mikronivå, med enskilda sovplatser, tillagning

och konsumerande av mat. Dessa socialt definierade utrymmen drogs som ett tredje steg in i värderingen av genusuppdelat arbete och moraliskt beteende.

Den sociala kontrollen av moralen var ändå inte total. Arkeologer hittar ibland dolda hemligheter. Ett fall av barnamord i Lund kan vara uttryck för en svår social situation.¹⁸ I ett mindre hus daterat till 1000-talet låg ett barnskelett under golvet invid härden. Barnet kan ha varit helt nyfött eller upp till 3 månader gammalt. Om barnet hade fötts inom accepterade sociala ramar borde det ha lagts till ro intill någon av träkyrkorna i staden. Vi vet att barn togs väl om hand. Vid dödsfall begrovs de i många fall runt koret, nära altarets heliga relik. I lagarna fanns bestämmelser om hur man skulle sköta svaga och skadade nyfödda. Både död och begravning var reglerad, men här har normerna gett vika för familjens situation som löstes bortom kollektivets blickar.

För äldre städer som Sigtuna och Lund kan vi följa processen med de första husen strax före årtusendeskiftet, över stabiliseringen i seklets början, expansionen under de sista decennierna då samhörigheten mellan regionerna ökar, och in i början av 1100-talet. Under de tre sista decennierna av 1000-talet förtätades städerna. Nya sociala rum utkristalliserades i form av hantverkets anknytning till bodar intill huvudstråken. Samtidigt tyder utgrävningar på en andra våg av stadsetableringar. I väster anläggs biskopens Skara, liksom Gamla Lödöse. I Mellansverige framträder Nyköping, Västerås, Enköping, Strängnäs, (Söder)Tälje och Söderköping.

Städer som gemenskap under 1100-talet

När vi definierar vad en stad är räcker det inte med de fysiska och funktionella uttrycken. Det måste finnas något som binder människor samman, som ger samfälligheten ett emotionellt värde. Gemenskapen formas av interaktion och en gemensam historia. I de första medeltida städerna i Skandinavien var detta något som över tid växte fram som en kontrast mot landsbygden. De hade få förebilder. Folket skapade egna lösningar på de sociala krav som uppstod. Tecken på det var bland annat en egen lagstiftning och en begynnande frigörelse från stadsherren, en tydligare samfällighet buren av sammanslutningar som råd med äldre och gillen.

Städerna fick alltså ett annat självförtroende. Orsaken var en kombination av förändringar. Handeln ökade under hela seklet, vilket ledde till större och mer blandade befolkningar, vilket i sin tur förändrade städernas utseende: husen började byggas på höjden, med loftgångar och en andra våning. Ökat behov av förvaringsutrymmen kan vara en förklaring, men i rummen kunde också fler människor hysas.

Andra hälften av 1100-talet var dessutom en period av mycket starkt kyrkobyggnande, vilket också gav ett flöde av experter som stenhuggare, smeder och andra medföljande som ett befolk-

ningstillskott i städerna. Mångfalden av utländska aktörer var tydlig, både till följd av detta och handeln.

Det ökade varuflödet vid 1000-talets slut fortsatte fram till strax efter mitten av 1100-talet. Varor från Rhenlandet, Atlanten och de stora skogsområdena i nordvästra Ryssland passerade de växande stadsmiljöerna i Norden. Konsumtionen ökade och hantverkarna började frigöra sig från gamla beroendeband. Under århundradets andra hälft accentuerades detta. Mäktiga jordägares omättligen behov av lyx fick också mer prosaiska varor flöda. På kontinenten trängde tyskspråkiga dynastier och bönder österut. Jordbruksproduktionen liksom gruvdriften ökade, med direkt påverkan i samhället. För Skandinavien del var överenskommer mellan kontinentala och lokala herrar viktiga för skyddet av köpmännen. Gotlänningarna fick ett avtal med hertigen av Sachsen 1161 och svearna också. Salt, sill, torkad torsk, öl, vin, smör, textilier, pälsverk, stenföremål, virke och metaller var standardvarorna.

De växande stadsbefolkningarna ökade också behovet av vardagens nödvändigheter, bortom den lyx som drev den internationella handeln. Vatten och värme var livsnödvändigt. Ved från närliggande skogar var en bristvara i Lund. Redan under järnåldern hade landskapet öppnats upp för odling och boskapskötsel, vilket gjorde att det var ont om virke. Energit behovet täcktes av körslor från allt längre avstånd, vilket påverkade landskapet långt bortom synhåll för kyrkornas torn. Vi vet att omkring tre mil var en möjlig dagsvandring för dåtidens människor.

Vattenförsörjningen var också ett problem. Några städer låg i anslutning till åar och insjöar. I Lund är kulturlagren perforerade av brunnar från olika tider. Detsamma gäller de flesta tidig-

medeltida städer, men inte i Sigtuna där brunnar eller djupa gropar saknas. I stället tycks vattenförsörjningen ha lösts med de bäckar som rann på ömse sidor om stadsbebyggelsen. Brunnarnas placering, antingen inne på tomten eller i offentlig miljö, påverkade intensiteten i stadssamvaron. Vattenbärandet från offentliga brunnar gav tillfälle till ordväxling. Trots de mycket slutna gårdarna i Sigtuna erbjöd vattenhämtningen ett möjligt möte.

De högmedeltida städernas råd föregicks under 1100-talet av kommunala gemenskaper med grupper av så kallade Äldre som representanter gentemot stadsherren. Samtidigt började också symboler för staden (torn och portar) att användas på mynt och sigill.¹⁹ I Danmark uppfattade krönikören Saxo vid 1100-talets mitt stadsbor i Slesvig, Roskilde, Viborg och Lund som ett kollektiv som organiserade sig i edsvurna gillen.²⁰

Befolkningen utförde nu också större gemensamma förbättringar av stadsmiljön. I Lund genomförde man en omfattande träbroläggning av torget. Under inbördeskrigen vid 1100-talets mitt byggdes en vall med träpalissad och vallgrav. Den bestod och fick murade portar i tegel under högmedeltid. Någon gång mellan 1125 och 1175 byggdes en mäktig stensatt väg i Nicolai gränd i Sigtuna. På en äldre träbroläggning anlade stadsborna en mer bärkraftig yta för stentransporter från stranden till kyrkobygget i stadens ytterkant. I Söderköping har en väl lagd träbroläggning daterats till 1143, en mer blygsam men viktig förbättring för läderskor och barfotabarn.

Alla dessa satsningar från medeltidens "kommunala tekniska förvaltning" föregicks av förhandlingar, planläggning och genomförande av engagerade medborgare. Medvetenheten om det

kollektiva ansvaret ses också i byggandet av spetälskehospital i mitten av seklet. De ligger alltid utanför stadsgränsen, som skydd mot smittan. I Lund dateras Sankt Jörgens hospital till före 1157, hospitalet i jylländska Viborg till 1159 och det i Eskilstuna till 1185. Bestämmelsen 1179 vid Tredje Laterankonciliet att spetälskehospitalen skulle ha en kyrka, visar att de vid denna tid var ett välkänt fenomen. I de flesta fall stod de under skydd och kontroll av biskopen, men arrangemanget visar på stadens omsorg om sina medborgare. Sammanfattningsvis fick Skandinavien under 1100-talet en stabil stadsbefolkning som själv såg sig som ett agerande kollektiv.

Handeln driver urbaniteten

Under 1100-talet framträdde också tydliga kulturella skillnader mellan städer. Biskopssäten och orter som växte med den kontinentala handeln hade olika kontaktytor. Skänninge är ett tydligt exempel på hur en stad växer fram ur rika storgårdsmiljöer, med biskopen i Linköping som intressent.²¹ Ursprunget finner vi i den agrara grenen för stadsetablering. Etableringen skedde i en rik jordbruksbygd där minst två storgårdar med tillhörande privatkyrkor dominerade landskapet på 1000-talet. Under 1100-talet anlades ytterligare en storgård med kyrka och kyrkogård, troligen av biskopen. En viktig plats, men med svag anknytning till handel.

Handelsstäderna visar upp ett annat och varierat kulturmönster. Vid en jämförelse mellan det äldre Sigtuna och det yngre Nyköping framträder tydliga skillnader bland städernas kokkärl.²² Fler grytor från tyskspråkigt område nådde Nyköping, medan människorna i Sigtuna fortfarande var anknutna till Novgorods kultursfär i Ryssland.

Kontrasterna mellan städerna syns tydligast bland horn- och benhantverkarna som tillverkade kammar.²³ Generellt baserades horntillgången på regionala hjordjur. Kronhjort var vanligast i södra Skandinavien, ren i Norge och i Mellansverige brukade

Skänninge omkring år 1100. Högst upp i bild, på andra sidan Skenaån, ligger en storgård som kan vara den första på platsen. Till vänster, söder om ån, finns mark som kan ha varit i kunglig ägo. Till höger ligger den något senare tillkomna storgården, ägd av biskopen i Linköping. Alla tre storgårdar har privatkyrkor (Rickard Hedvall, Karin Lindeblad & Hanna Menander, *Borgare, bröder och bönder: Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldsta historia*, Stockholm 2013, fig. 71). Bild av Johan Levin och Arkeologerna.

man älghorn. Under 1100-talets sista decennier förändras två saker. Dels transporterades stora mängder råmaterial mellan de tre regionerna, dels ökade produktionen markant. I danska Lund kan man följa en övergång till marknadsproduktion genom ändring i råmaterialet. Man gick från svårtillgängliga hjorthorn till lättåtkomliga ben från slaktad boskap. I norska Kungahälla var 95 procent fällhorn från ren. I Sigtuna var älghorn vanligast, medan man i Nyköping använde ben från nöt. Samtidigt ledde ökad handel till flera överlappningar av råvarorna. I Sigtuna landades mer kronhjortshorn än tidigare, tillsammans med väldiga mängder renhorn från Norge. Den norska traditionen spillde också över till Gamla Lödöse där man efter seklets mitt redde ut håret med renhornskammar. Man behöll alltså gamla produktionsmönster, samtidigt som man lade sig till med nya. Olikheter kan ha skapat en lokal urban gemenskap på en övergripande nivå. Man observerade skillnader i det egna sättet att leva och bland befolkningen på andra orter.

Ökad handel krävde stabil tillgång till mynt, även om större transaktioner kunde ske med silverbarrer och kreditgivning. Myntslagning var en av de särpräglade aktiviteter som utfördes i städerna. I Lund, Gamla Lödöse, Nyköping och Sigtuna har arkeologer hittat myntstampsunderlag, myntstampar och andra provostycken. Från 1140-talet slog gotlänningarna egna mynt efter förebilder från nordvästra Tyskland. En blybit från Sigtuna med avtryck från Knut Erikssons sigtunamyntning visar att man efter ett uppehåll på ungefär 150 år (1030/35–1180) var i behov av en myntstock. Avtalet med den tyske hertigen Henrik Lejonet som styrde köpmän till Lübeck fick genomslag på Gotland och i Svealand.

Genom att studera spridningen av mynt kan man se hur de använts. I Lund ses förändringar i mynthanteringen från 900-talets slut till 1513.²⁴ Torggatan och torget var tydligt fokus för transaktioner fram till 1100-talets andra hälft – där försiggick handel, men även regleringar av skulder och böter vid tinget. Mellan 1157 och 1241 spreds mynten i hela staden. I Sigtuna fanns en tydlig koncentration till den stora hallen i bakre delen av gården. I hemmets mest avskilda byggnad hanterades större penningsummor, vars värde mättes med våg. I York och Trondheim utfördes i stället vägning och räkning i handelsbodan invid gatan.²⁵ Orsaken kan ha varit att man i England och Norge accepterade myntens värde och bara räknade dem, medan man i Sigtuna fortfarande hade en viktekonomi som bäst hanterades i hemmets lugna vrå.

Samspelet mellan stadsborna ökade när förbättringar av staden krävde kollektiva insatser. Det handlade om bättre gatunät, markering av stadsgränsen och byggandet av stenkyrkor. 1100-talets andra hälft präglades också av en begynnande ekonomisk frigörelse från feodala band, som visserligen satt igång redan i slutet av 1000-talet, men nu accentueras i städernas inre struktur och med en kraftigt ökad handel. Köpmännen blev mer synliga. De omnämns 1178 som ett tredje stånd i ett dokument rörande Knutsgillet, ett köpmannagille, i Danmark.

1200-talet: stadsherrar i sten

Under 1200-talet ökade antalet städer. Borgerskapet blev ett nytt stånd vid sidan av frälse, kyrka och bönder. Kapital blev viktigt i det ökande varuflödet, och från mitten av århundradet var bruket av mynt allmänt spritt i breda samhällslager. Monumenten stärkte stadsstrukturen. Det är exceptionellt tydlig i Sigtuna, där kyrkorna låg som en mur i norra delen av staden och ramade in bebyggelsen med relikier och helighet. Men inte bara kyrkan byggde monument. I Visby och andra städer uppfördes hus av sten och tegel, som skydd för de dyrbara varorna, men även för att visa upp världslig rikedom och makt.

Motsättningen mellan kung, biskopar och borgerskap uttrycktes också i borgbyggande och rådhus. Kopplingen mellan urbanisering och byggandet av borgar är tydlig, både fysiskt och ekonomiskt. Borgarna låg som stenkolossoer invid stadsbebyggelsen, som oftast bestod av låga träbyggnader. Städer som Stockholm, Viborg i Finland, Kalmar, Nyköping, Gamla Lödöse, Skara, Helsingborg och Lund levde i symbios med dessa mäktiga komplex. I vissa fall tillkom borg och stad samtidigt och borgen ägdes av stadsherren. Biskopens intressen i Skänninge kan vara ett kyrkligt exempel. Senmedeltiden karaktäriserades av en kamp om

Nyköping omkring 1200. En kastal, föregångaren till stora Nyköpingshus, syns i nedre vänsterkanten. Genom närhet till stadens tillgångar hade kungamakten tillgång till ett stort handelsnätverk. Samtidigt växte borgerskapets makt med ackumulerat kapital. Ömsesidigheten präglade hög- och senmedeltidens urbana miljöer. Bortom ån syns torget invid ån och Sankt Nikolaus, medan Allhelgonakyrkan ligger närmre betraktaren. Bild av Mats Vänehem och Björn Pettersson, Östergötlands museum.

staden mellan stadsherrarna och det växande borgerskapet. Kungarna utfärdade stadsprivilegierna och lovade köpfrid, vilket både köpmän och kungamakt vann på. När köpmännens inkomster kanaliserades till rikets kassa genom beskattning, frigjordes kungen från ett beroende av frälset.

Klosterordnar visade under 1200-talet tydligt intresse för den urbana rikedomen. Redan tidigare fanns benediktiner, premonstratenser och cistercienser i stadsmiljön. Högmedeltidens tiggarkonvent som drevs av dominikaner och franciskaner integrerades än tydligare. Etableringen skedde med hjälp av donationer från frälse och kungar, men en förutsättning för deras existens, både ideologiskt och ekonomiskt, var närheten till stadsbefolkningen som de predikade för. I gengäld fick de allmosor och bidrag. Konventen blev därmed en del av stadsmiljön från århundradets mitt, och det stabiliserade det urbana rummet ytterligare eftersom kyrkor i tegel, kloster och tillbyggnader strukturerade stadsmiljön. De täckte hela kvarter, vilket visar att donatorerna ägt mycket mark.

I Skänninge fortsatte staden att få skarpare konturer just med etablering av konvent. År 1178 nämns Linköpingsbiskopen som ägare till ett murat hus på en av storgårdarna. Marken donerades 1237 till dominikanerna som lät bygga en stor klosteranläggning. Under 1270-talet fick staden ett kvinnligt dominikanerkonvent. Mellan de två klostren byggde biskopen samtidigt en borganläggning på en holme i Skenaån. Slutligen restes Vårfrukyrkan i tegel i slutet av 1200-talet. Dessa fyra mäktiga manifestationer bör ha varit god jordmån för en urban miljö att slå rot i. Samspelet mellan mäktiga ätter, biskopens närvaro, ansamlingar av heliga relikier och återkommande helgondagar, liksom behovet

av handel och möten för att lösa motsättningar, gav en kraftig stimulans i ekonomin.

Från och med 1200-talet förstenades städerna med fler monumentala byggnader. Stadsrummet fick en tydligare struktur. Idéer hämtade från antikens idealstäder materialiserades i kvarter och välorganiserade torg, där köpmannakyrka och rådhus betraktade varandra över stenlagd mark.²⁶ Staden blev mer fyrkantig, vilket syns i Åhus, Jönköping, Landskrona, Sölvesborg, Båstad och Lyckå. Fokus på torget var starkt och kombinerades med förbud att handla på landsbygden. Städernas särpräglade karaktär med monumentala kyrkliga och sekulära byggnader imponerade.

Den urbana exklusiviteten i stenhusen gav både symboliskt och reellt skydd åt de eftertraktade varorna. Sten- och tegelhus hör i de flesta fall till senmedeltidens städer, men det finns ett undantag. I Visby byggdes under 1200- och 1300-talet mellan 400 och 600 stenhus som skyddade köpmännens varor. Voly-men var enorm, och husen fylldes med bekväma anordningar som välvda latrinrummor och vattenkanaler.

Ett allt tydligare inslag i de nya städerna var också mer permanenta gäster. Tyska köpmän var ekonomiskt och socialt starka. De fick flera hemmahamnar längs Östersjökusten. Bosättningsarna kom igång mellan 1220- och 1270-talet i Rostock, Stralsund, Elbing, Kolberg, Stettin och på andra platser.²⁷ De bildade ett tätt nätverk som under andra halvan av 1200-talet skapade normer för det urbana livsmönstret. Processen var till en början långsam. I Lund var tyska gäster ett tydligt inslag från 1000-talets andra hälft. Från mitten av 1100-talet kan de ha funnits som hantverkare också i Roskilde. Under 1200-talet framträder de

Skänninge ca 1275. Staden avgränsas med vallgrav och jordvall. Husen ligger ut mot Vistenagatan, med stora odlingsytor därbakom. Dominikanerkonventet och Allhelgonakyrkan är under uppbyggnad. Biskopens borg ligger på en skyddande holme (Rickard Hedvall, Karin Lindeblad & Hanna Menander, *Borgare, bröder och bönder: Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldsta historia*, Stockholm 2013, fig. 74). Bild av Johan Levin och Arkeologerna.

Tyskspråkiga borgare i Lund 1207–1510

med uppgift om i vilka sammanhang de träder fram i källorna.

De var mycket ekonomiskt aktiva och innehade höga positioner.

<i>Årtal</i>	<i>Namn</i>	<i>Sammanhang</i>
1207	Heydenric	Inrättat kanikprebendet Hessleberga vid Domkyrkan
1211	Strange	Påvligt ärende, släktskap till hustrun
1200–1225 sent 1200	Filip Hartlev	Donation till Domkyrkan Donation till Domkyrkan
1308	Henrik Robokindsson	Donerade bod till Domkyrkans kaniker
1378	Johannes de Merle	Köper gården Klädebostad i Skanör
1380	Gerekon Scergesson	Ägare till två köpmansbodan öst om rådhuset
1380	Rytger Sperwaer	Ägare till bod nära rådhuset
1383	Bengt Kobelin	Vittne vid bytinget
1388	Simon Korckewiik	Köper två klädesbodan i Malmö
1397	Johan Pryttze	Nämns som rådman
1402	Johan Pryttze	Nämns som rådman
1403	Hans Belkow	Köper gatumark av borgmästare och rådmän i Drottens sn
1411	Hinrich Ledman	Säljer del av gård i Lund
1421	Johannes van Lyden	Vittne vid bytinget
1421	Hans Belkow	Borgmästare
1437	Hans van Cleven	Beseglar brev om gårdsköp i Lund
1440	Hanes Brögehl	Beseglar ett arrendekontrakt
1447	Hanes Bröghel	Vittne vid bytinget
1466	Hans van Cleven	Sälde gård i St Måns socken, Lund
1480	Barthold Dorhagen	Arrenderar Myntaregården
1510	Hebdrich Hofwegeysmer	Arrenderar gården norr om Kommanderegården i Bredgatan

med namn. Bland de individer som finns i skriftliga källor är det tydligt att de var bofasta i Lund och investerade i gårdarna. Sigtuna är ett undantag där närvaro av kontinentala gäster inte blir tydlig förrän omkring 1100. Kontakterna med det pälseexporterande ryska området var fortsatt starka.

Stockholm blev nu det svenska rikets huvudort med fast boende tyska köpmän som en del av stadsbilden. Antalet tyska borgare var dock litet om man ser till landet i stort och mer specifikt till städerna.²⁸ Tyska gäster och borgare uppgick som mest till 10–20 procent av invånarna i de större städerna under slutet av högmedeltiden. Det var alltså en föga imponerande grupp främlingar som gästade de få städerna i riket. Men många av dem var mäktiga nog att få ekonomiskt och kulturellt genomslag.

Samtidigt levde kontakter österut kvar. De äldre förbindelserna mot Ryssland och Baltikum gav de östsvenska noderna särskild karaktär. I Sigtuna kan vi se hur den ryska keramiken fördes in från stadens första år i slutet av 900-talet och fram till 1200-talets mitt. De kärlformer som fanns i öster efter denna tid är frånvarande. Däremot växte Visbys ryska befolkning från 1100-talets slut, med kärlformer närvarande fram till år 1400.

Omvandlingen från regional särart till kontinental gemenskap syns också i den materiella kulturen. Under 1200-talet försvann skillnader i klädedräkten mellan kontinenten och Skandinavien. Inom Östersjöområdet var länge hästskoformade ringspännen en viktig del av dräkten. På kontinenten bar man i stället skivformade och runda spännen, emaljerade, genombrutna eller med intrikata bilder. Det nya århundradet förde med sig slutna ringspännen med religiösa symboler eller tecken på vänskap.

Tillsammans med stengodskärl för öl och vin pekar spännena ut de tyska köpmännen som förebild. Ett självmedvetet borgerskap i de skandinaviska städerna var mer än villigt att anta de lyckade tyskarnas kulturmönster.

1300- och 1400-talet: kris och möjligheter

Fram till 1300-talets början expanderade den europeiska ekonomin. En värmeperiod som börjat under 800-talet gav kontinuerlig tillväxt inom jordbruk och handel. Nya odlingar togs i bruk genom skogsavverkning och dränering av våtmarker. Befolkningen ökade och expanderade. Situationen ändrades i början av 1300-talet med kallare och våtare klimat. Digerdöden och andra sjukdomar försämrade situationen ytterligare. Vid århundradets mitt stod både land och stad under tryck. Eftersom städerna i hela Europa blivit beroende av matproduktion från avlägsna regioner drabbades alla när människor dog och jorden inte odlades. I Sverige mötte städernas befolkning behovet av omvårdnad med byggandet av helgeandshus för de gamla och sjuka.

Krisen blev samtidigt en språngbräda för social nyordning. Maktrelationerna mellan jordägare och arrendebönder skiftade till de senares fördel, och behovet av arbetskraft gav jordlösa en bättre förhandlingsposition. Hantverkarna organiserade sig för att driva sina intressen. Det förstärkte de emotionella banden till den egna staden.

Magnus Erikssons stadslag kom från århundradets mitt att reglera motsättningar mellan borgare och gäster. Med 1300-talet

följde dessutom en riksbildning som gav kungamakten incitament att etablera städer för att knyta samman landet. Flera av de nya orterna var mycket små, med uppgift att samla in skatter och kontrollera flödet av varor. Eftersom de inte var förankrade i en lokal ekonomi försvann de ibland, som Hästholmen i Östergötland och Berga i Småland – två försök till urban förnyelse som föll på hälleberget.

Århundradets motsägelsefulla stadsetableringar återspeglas också i Västsverige. I danska Halland skedde en tydlig urban expansion under 1300-talet. Halmstad tillkom i ett tidigare skede, med en förflyttning från 1100–1200-talets Övraby till Broktorp strax efter 1300. Därpå följer Laholm under 1200-talet, sedan Gamla Varberg, Kungsbacka, Ny-Varberg, Gamla Falkenberg, Nya Falkenberg och Gåsekil. Den sista orten omnämndes så sent som 1481, men förlorade sina privilegier redan några decennier senare (1539).

I det svenska rikets västra utpost fanns också Gamla Lödöse. Vi möter samma urbana tvehågsenhet i förflyttningen av städerna till Nya Lödöse och senare till Göteborg. De för Västsverige typiska "tveydiga" stadsbildningarna skiljer sig från andra delar av riket. Orsaken till dessa dubbelstäder kan ha varit att kungamakten och lokalt frälse konkurrerade om kontrollen av varuflödet.

I Småland etablerade kungar och biskopar orter för sina nätverk med svag förankring i omgivande landskap.²⁹ De två äldre och större städerna Jönköping och Kalmar var sedan länge i rikets hand. Till dessa kom nyetableringar med rötter i bygdecentra, som Växjö, Vimmerby, Eksjö och Gamleby/Västervik. Flera av dem växte inte till tätorter, även om de tilldelades stadsstatus.

Lilla Eksjö hade år 1554 åtta borgare som bodde på 45 hektar. I dessa fall kan inte befolkningstätheten definiera identiteten, men väl städernas kommunikativa lägen, som bygdens mötesplats, marknad och ting.³⁰ Under senmedeltid hade staden blivit socialt och ideologiskt viktig för bygden runt omkring, även om den urbana livsstilen var vag.

Några av de mer livskraftiga satsningarna på stadsutveckling kan kopplas samman med järnhantering. Blästjärnstillverkningen med urgamla rötter var fortfarande viktig för exporten. Restprodukterna av denna verksamhet ser vi i Jönköping, där stadens smeder rensade järnet från slaggrester.³¹ Under senmedeltiden inträder flera förindustriella hantverk i stadsrummet. Uppsvinget för järntillverkning fanns i Bergslagen, i delar av Värmland, södra Dalarna, Västmanland, Närke och Gästrikland. Städer som Arboga, Västerås och Norberg slussade metallen vidare till stapelstaden Stockholm. I Gamla Stan sammanfördes inhemskt varuflöde med handelsmän från kontinenten i Kornhamn och Kogghamn. På södra delen av Stadsholmen möttes inlandets produkter och utländska intressenter. Omfattande bronsgjuteri kom också att prägla senmedeltidens stadsbild. I Uppsala har en hel hantverksmiljö undersökts i kvarteret Pantern, där grytgjuteri var huvudsaklig syssla.

Bergslagsstädernas koppling till Stockholm märks också i Magnus Erikssons stadslag. Den viktiga förbindelselänken Norrbro, som gick mellan Stadsholmen och Norrmalm, underhölls av flera städer och omlandets bönder. "Sju äro de köpstäder, som skola bygga Norrbro, så ofta det tarvas, den som är närmast staden", står det i Byggingabalken XXIII. Uppsala, Enköping, Strängnäs och Sigtuna stod för en mindre sträcka än Västerås

och Arboga. Trots läget långt från Strömmen var insatsen viktig för järntransporterna. Stockholms roll som städernas stad i Mälardalen kan inte bli tydligare.

Kyrkan var fortfarande delaktig i den urbana tillväxten, främst genom domkyrkornas administratörer, sockenpräster och tiggarkonvent. Med Vadstena och Nådendal uppstod två nya former av urbana miljöer, i det förra fallet styrd av en kvinnlig stads-herre. Vadstena växte fram ur en kungsgård vid Vätterns strand. I Nådendal/Naantali kan vi se ett liknande mönster med klostret som huvudman för staden.³² Under Kristoffer av Bayern flyttades ett redan existerande nunnekonvent dit 1443. De fick stadsprivilegier samtidigt med klosterinvigningen 1462, men borgare och råd nämns redan tidigare, 1452 respektive 1457. Klostret fick in- och utförselrätt av varor, vilket i sin tur stimulerade anhopningen av människor som kom dit som pilgrimer och gäster. Kungen anslog medel till ett härbärke för att möta behoven. Klostret blev rikt till följd av donationer av jordar från både Sverige och Finland. Nådendal fick inte samma betydelse som Vadstena, men en borgmästare omnämndes 1452. Småstaden hyste härbärgen, fodermarskar, krögare och hantverkare. Köpmännen handlade med salt, humle, järn och kläde. Befolkningen var socialt blandad, med många av bondesläkt från de omkringliggande sockarna Reso, Masku och Remito.

Kyrkan omformade stadsrummet under senmedeltiden. I Lund växte en kyrkostad fram norr och öster om domkyrkoområdet, där stenhus byggdes i gatuhörn och på andra anslående platser.³³ I Uppsala kan vi följa en kyrklig planerad bebyggelse väster om Fyrisån, runt domkyrkan. Tudelningsen i en kyrklig del i väster och mer profan i öster stärktes under senmedeltiden. Stenhus

och bodar hyrdes ut av kyrkan till rika borgare. Biskopsstaden Linköping hade en tydlig koncentration av residensgårdar, stenhus och större gårdar intill domkyrkan i stadens västra del under 1300-talet.³⁴ I andra änden av staden låg Sankt Lars, där stenhus byggdes senare under 1400-talets slut. En liknande koncentration av stenhus runt domkyrkan fanns också i Västerås.

Social blandning och segregation i senmedeltidens städer

Under äldre medeltid blandades olika hantverk och sociala grupper i stadsgårdarna. Bättre bemedlade borgare började bygga stenhus under 1400-talet i Uppsala, Strängnäs och Linköping, vilket fick dem att separera sig från övriga invånare. Borgerskapet formerade sig till en gemenskap med en medveten rumslig placering. I danska Malmö bosatte sig borgmästarna och välbärgade släkter som vi känner från skriftliga källor mellan 1300- och 1600-tal vid torget och intill Sankt Petri kyrka.³⁵ De hade nära till sin ståtliga helgedom samtidigt som de lät bygga sina hus i gathörn för att maximera exponeringen mot förbipasserande.

Under senmedeltiden kan vi se en social indelning av kvarter som liknar kontinentala orter. Stockholm verkar ha haft en viss separation av invånarna, baserad på socialt skikt och hantverksutövning. En åtskillnad av yrken ses i Stadsholmens fyra kvarter, Inre, Västra, Östra och Södra kvarteret.³⁶ Därtill fanns Gråmunkeholmen, Norrmalm och Södermalm som egna kvarter. Södra och Östra kvarteren var rikast, med skattebetalande köpmän som invånare, medan bemedlade köpmän och bättre hantverkare bodde i Inre kvarteret. Östra kvarteret hade en något mer blandad

Skänninge ca 1400. Allhelgonakyrkan vid torget och rådhuset markerar stadens centrum. Öster om kyrkan ligger bosgården eller förvaltningsgården med två tegelhus som kan ha varit i kungamaktens ägo. På andra sidan Skenaån ses det kvinnliga dominikanerklostret (Rickard Hedvall, Karin Lindeblad & Hanna Menander, *Borgare, bröder och bönder: Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldsta historia*, Stockholm 2013, fig. 82). Bild av Johan Levin och Arkeologerna.

befolkning, med fiskare och timmermän. Fattigast var Västra kvarteret med de vanligaste hantverkarna som garvare, smeder, grytgjutare, kopparslagare, men också matproducenter som bagare, slaktare och köttmånglare. Där utfördes vardagsgöra som krävde tillgång till vatten och var eldfångt. Det fanns också en önskan inom skilda yrkesgrupper att leva samlat. Social spridning och gemensam ansamling verkar alltså utgå från egna val inom grupperna.

Södermalm befolkades redan under 1270-talet.³⁷ I början av 1300-talet stensattes gator och en allmän brunn anlades. Metallhantverk och rikare hus med målat fönsterglas visar att malmen var integrerad i Stadsholmens sociala struktur. Kontinental och persisk keramik samt venetianska glasbägare kan styrka uppgifter i skriftliga källor att tyska köpmän bodde där på 1300-talet.

Inom den växande stadsbefolkningen fanns individer som inte hade samma trygghet som handelsmännen. De "gäster" som Magnus Erikssons stadslag nämner sov fridfullt hos borgare i städerna. Samtidigt växte befolkningen med individer som inte omfattades av lika starkt socialt skydd. Kriserna under århundradet hade skapat en grupp fattiga och egendomslösa som nu syntes i offentligheten. Bortom gillen och skrån existerade människor i marginalen, som prostituerade, hamnarbetare, ölkonor och baderskor. Krogar växte fram som mer tillfälliga lösningar för personer utan resurser för eget boende. Man betalade för mat och husrum i specialinrättade byggnader. En sådan dokumenterades 1978 i kvarteret Kransen i Uppsala. Vid undersökningen utmärkte sig en byggnad med ett stort antal knivar, lerkärl och annat som hör köket till.³⁸

Krogar och badhus bjöd på sociala kontakter, som inte bara var positiva. Senmedeltiden var troligen inte mer våldsam än

tidigare perioder, däremot tecknar de skriftliga källorna tydliga bilder av konfrontationer mellan invånarna. I Arboga och Stockholm ger oss texterna kunskap om aktörerna och våldet.³⁹ Rättsprocesserna var tänkta att lösa konflikter mellan människor som oftast kände varandra, därför användes böter som straff eftersom det fungerade socialt lugnande. I Stockholms stads tänkeböcker – protokoll och anteckningar från Stockholms rådhusrätt – står under den 23 september 1474: "Skepparen Laurens av Pryssen böte 40 mark, ty han slog Hening Skipman. Är skyldig 5 mark", och direkt därunder: "Hening Skipman böte 40 mark, ty han slog skepparen Laurens på gillestugan. Är skyldig 5 mark". Här fungerade den ömsesidiga boten utjämnande.

Handlingar som sågs som grova brott tilldelades dock hårda straff. Den 13 juni 1474 kan man läsa om olika former av dödsstraff för dödligt våld och tjuvnad: "erkände Anders Junckare, att han stack Lasse Bagga till döds, Nils Svenssons tjänare, ty dömdes han till svärd", samt "erkände Jens Haquonsson, det han stal från herr Laurens Axelsson Skeppman en kista med harnesk och kläde, ty dömdes han till rep. Pie memorie" (den latinska frasen är en uppmaning till de efterlevande att minnas den dömda – i det här fallet avrättad genom hängning, "rep" – i sina böner).

Ett övergripande mönster anas. Tydligast framträder våld mellan individer, som överfall med knivskärningar och sårskador av skilda slag, men också örfilar. Mord var å andra sidan ovanligt. De som dömdes var vanliga borgare, ofta engångsförbrytare. Offren vände sig till rätten för att återupprätta sin heder och lösa konflikten. Man var boende i staden och tvingades till en gemenskap också efter våldsutbrottet. Stölder var vanliga, men i mindre omfattning än i större städer på kontinenten.

Avstamp mot en global urbanitet

Under 1300-talet står vi inför den fullbordade medeltida staden, med en stor social variation bland invånarna. Råden som styrde hade en komplex verklighet att förhålla sig till. Makten var under 1400-talet fortfarande starkt knuten till kronan. Borgerskapets frigörelse hölls inom beskattade ramar, även om de hade starkare kunglig rätt till handeln än frälse och bönder. Skyddet av merkantila intressen ledde till att tyska handelskompanier förbjöds i Danmark 1475.⁴⁰ I Stockholm ströks principen om tudelning av rådet i svenska och tyska representanter fyra dagar efter slaget vid Brunkeberg 1471.⁴¹ Borgerskapet växte i ekonomiskt och politiskt inflytande.

Trots försämrade väderlek och digerdöd fortsatte städerna att vara viktiga noder för resursflödet efter kriserna. Redan i början av 1300-talet började en mer kontinuerlig global handel med exotiska varor. Hansan fick svår konkurrens av köpmän från Nederländerna. I slutet av 1400-talet var de som betalade en rosennobel i guld som Öresundstull till danske kungen i huvudsak därifrån. Italienska köpmän trängdes vid Kanalkusten och i England. Effekterna av denna globaliserade handel ser vi som kulturellt spill i Skandinavien. Skimrande keramikfat och skålar från Iberiska halvön och Italien nådde städerna på ömse sidor

om Engelska kanalen, och slutligen även Skandinavien. Kärln funna i Lund, Stockholm och Sigtuna från 1300-talet visar på förbindelser i ett allt tätare nätverk. Kryddor och andra lyxvaror som låg i kärln är förmultnade, men var troligen viktigare än krukorna. Mångfalden i kryddkonsumtionen framgår av den kända listan över varor köpta inför begravningen av Birger Petersson till Finsta 1327. Han var far till den blivande Heliga Birgitta och mäktig lagman i Tiundaland, Uppland. Vid hans begravning bjöds på exotiska varor från ett vidsträckt område: saffran, peppar, kummin, ingefära, paradiskorn, kanel, anis, russin, mandel, riskorn och det första socker som omnämns i Sverige. Allt hade troligen passerat Skeppsbron i Stockholm.

Landskapet påverkades av denna globala ekonomi långt ut i de mer glesbefolkade bygderna. Smör, hudar, spannmål och järn slussades genom städerna men det var på landsbygden kunskapen om produktionen fanns. Integrationen var omfattande. På en liten gård som brukades från 1200-talet till omkring år 1400 i Höghylte, vid dagens Markaryd i sydvästra Småland, gjorde en bondefamilj blästerjärn för avsalu.⁴² Högst sannolikt gick järnet via Halmstad ut i Europa. På gården finner vi blyglaserade kannor som prydde borden också i staden vid kusten. Väven av varor blev allt bredare med fler och mer långväga inslag. Det är i dessa till synes perifera bosättningar rikets rikedomar skapades.

Vart är vi på väg?

Ursprunget till städernas framväxt och mångfald manar till eftertanke. Det verkar inte finnas någon likartad gemensam process. Städerna hämtade karaktär från regionala förutsättningar och tiden då de etablerades. Dessutom har städer ofta utvecklats i opposition mot maktens vilja. Människor har, som alltid, varit besvärliga. Samspelet varierade mellan människor i landskapet utanför och i staden, mellan kungamakt, frälse, kyrka, borgare och bönder. Alla dessa mänskliga beroenden skapade livsmönstren i medeltidens städer. Detta häfte har förhoppningsvis gett en inblick i både de övergripande sociala förändringarna och förutsättningarna för människors liv under medeltiden.

Ursprunget för städer var järnålderns två bosättningsformer: rika jordagods och dynamiska handelsplatser. Redan då löparskorna flög ur blocken vid 900-talets slut var medtävlarna flera än den maktelit som initierade starten. Dag två stod köpmännen vid porten och erbjöd råvaror och lyx. Staden blev en säker hamn för främmande gäster. Hantverkare reste sig ur beroendet av stadsherren till egen organisering i gillen. Frälse och borgerskap förmerade sina investeringar i konkurrens med varandra och utifrån kommande kapital. Nya möten uppstod, i de allt mer blandade befolkningarna, med nya behov av ökad frihet, friare

handel, ökad konsumtion och globala nätverk. Relationerna och mötena som detta genererade både ökade graden av frihet och gav upphov till en urban identitet som sedan dess följt staden. Samtidigt ökade också den sociala mångfalden, med motsättningar och segregation som följd. Hela tiden låg städerna inbäddade i landskapet där de ingick. De var unika livsrum, men ändå fast i samma historiska garn.

Dokumentationen och analyserna från arkeologin kommer även framöver att ha en helt avgörande betydelse för historieskrivningen om stadsutvecklingen. Det är få vetenskaper förunnat att få nya källor presenterade varje år. Varje tålmodig och ihärdig kollega i fält och vid skrivbord bidrar till bygget av kunskap om det urbana livets framväxt, förändring och variation, samt sociala och kulturella uttryckssätt. Till vår hjälp finns digitala dokumentationstekniker, naturvetenskapliga analyser och nytolkning av historiska dokument och sociologiska modeller. Främst står trots allt en aldrig sinande nyfikenhet och debattlusta hos dem som studerar medeltidens städer som livsform. Staden lockar än.

Noter

1. Axel Christophersen, "Performing towns: Steps towards an understanding of medieval urban communities as social practice", *Archaeological Dialogues*, vol. 22, nr 2, 2015, s. 112–114.
2. Mats Anglert, "Landskapets urbanitet", i Stefan Larsson (red.), *Nya stadsarkeologiska horisonter*, Stockholm 2006, s. 233.
3. Peter Carelli, *En kapitalistisk anda: Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Lund Studies in Medieval Archaeology 26, Stockholm 2001.
4. Christophersen 2015, s. 118; Mats Roslund, "Stadsbor: Urbana aktörer, subjektiv interaktionism och social neurovetenskap i tidigmedeltidens Sigtuna och Nyköping", *Meta: Historiskarkeologisk tidskrift*, 2018.
5. LuAnn Wandsnider, "On complementarity of practice, scale and structure: Scalar aspects of social/material space in Anatolian peri-urban contexts in antiquity", *Archaeological Dialogues*, vol. 22, nr 2, 2015, s. 151; Jette Linaa, *Urban Consumption: Tracing Urbanity in the Archaeological Record of Aarhus c. AD 800–1800*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 94, Aarhus 2016, s. 12.
6. Jonathan H. Turner, *Face to Face: Toward a Sociological Theory of Interpersonal Behavior*, Stanford 2002.
7. Anders Andrén, *Den urbana scenen: Städer och kungamakt i det medeltida Danmark*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 80, 13, Malmö 1985, s. 76–77; Johan Callmer, "Urbanisation in Northern and Eastern Europe, ca. AD 700–1100", i Joachim Henning (red.), *Post-Roman Towns, Trade and*

Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 1. *The Heirs of the Roman West*, Berlin & New York 2007, s. 236–250; Hans Andersson, *Medeltida urbanisering: Uppsatser 1972–2015*, Lund Studies in Historical Archaeology 19, Lund 2017, s. 137.

8. Roseanna Jönis, "Sigtuna före staden: En undersökning av äldre föremål från Sigtunas kulturlager", masteruppsats i arkeologi framlagd vid Stockholms universitet 2019; Torun Zachrisson, "Sigtuna: An Urban Hub in the Viking World, and its Roots", i Anne Pedersen & Søren Sindbaek (red.), *Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking Congress*, Aarhus, kommande 2020.

9. Mats Roslund, "Bridging two worlds: Tracing merchants from the Holy Roman Empire in high medieval Sigtuna", i Claudia Theune, Felix Biermann, Ruth Struwe & Gerson H. Jeute (red.), *Zwischen Fjorde und Steppe: Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag*, Rahden & Westfalen 2010.

10. Andrén 1985, s. 36–41; Kenth Hansen, *Medeltida stadsaristokrati: Världsligt frälse i de skånska landskapens städer*, Lund Studies in Historical Archaeology 21, Lund 2020, s. 82–107, 257–260.

11. Bengt Söderberg, "Places with Köpinge-names in Scania: Long term urban wannabees?", i Nils Engberg, Anne Nørgaard Jørgensen, Jakob Kiefer-Olsen, Per Kristian Madsen & Christian Radtke (red.), *Archaeology of Medieval Towns in the Baltic and North Sea Area*, Köpenhamn 2009.

12. Ny Björn Gustafsson & Majvor Östergren, "Weights and values in the Gotlandic heartland", *Lund Archaeological Review*, 2017.

13. Mats Roslund, "Gutar, främlingar och den förblindande vikingatiden: Om staden Visbys tidigaste datering", i Anders Andrén, Lars Ersgård, Martin Hansson & Jes Wienberg (red.), *Från stad till land: En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, Stockholm 2001.

14. Maja Krzewińska et al., "Genomic and strontium isotope variation reveal immigration patterns in a Viking Age town", *Current Biology*, vol. 28, 2018.

15. Andrén 1985, s. 78.
16. Roslund 2018.
17. Marta C. Howell, "The spaces of Late Medieval urbanity", i Marc Boone & Peter Stabel (red.), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe (L'apparition d'une identité urbaine dans l'Europe du bas moyen âge)*, Leuven 2000, s. 10ff.
18. Mats Roslund, "Nittiotalets medeltidsarkeologi och det döda barnet", *Fornvännen*, vol. 85, 1990.
19. Anders Andrén, *Signs of Communities: The Iconography of Early Towns in Denmark*, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993–1994, New Series, vol. 10, Lund 1995.
20. Andrén 1985, s. 86.
21. Rickard Hedvall, Karin Lindeblad & Hanna Menander, *Borgare, bröder och bönder: Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldsta historia*, Stockholm 2013.
22. Mathias Bäck & Mats Roslund, "Kökets och bordets kär i medeltidens Nyköping: Internationellt varubyte och östsvensk urbanisering", i Peter Carelli (red.), *Den nya köpingen: Perspektiv på Nyköpings äldsta historia*, Stockholm 2017.
23. Carelli 2001, s. 143ff; Jens Rytter, "Håndverk i middelalderens Kongehelle", i Hans Andersson, Kristina Carlsson & Maria Wretemark (red.), *Kungahälla: Problem och forskning kring stadens äldsta historia*, Lund Studies in Medieval Archaeology 28, Uddevalla 2001; Johnny Karlsson, *Spill: Om djur, hantverk och nätverk i Mälardalen under vikingatid och medeltid*, Stockholm 2016, s. 197–203.
24. Carelli 2001, s. 195.
25. Jens Christian Moesgaard, "High street shops and backyard deals", i Cecilia Ljung et al. (red.), *Tidens landskap: En vänbok till Anders Andrén*, Lund 2019.
26. Anders Andrén, "Från antiken till antiken: Stadsvisioner i Skandinavien före 1700", i Staffan Thorman & Majbritt Hagdahl (red.), *Staden* –

himmel eller helvete? Tankar om människan i staden, Stockholm 1998, s. 168.

27. Per Gunnar Sidén, "Hur tyska var de svenska städerna under hög-medeltiden?", konferensbidrag presenterat vid Svenska Historikermötet 2008, https://www.historia.su.se/polopoly_fs/1.27755.1320939842!/SidenTyskaSvenskaStader.pdf (hämtat 2 februari 2020), s. 22f.

28. Göran Dahlbäck, "Invandring – särskilt tysk – till Sverige under medeltiden", i Lars Nilsson & Sven Lilja (red.), *Invandrama och lokalsamhället: Historiska aspekter på integrationen av invandrare i nordiska lokalsamhällen*, Studier i stads- och kommunhistoria 16, Stockholm 1998; Sofia Gustafsson, *Svenska städer i medeltidens Europa: En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur*, Stockholm Studies in History 86, Stockholm 2006; Sidén 2008.

29. Martin Hansson, "Senmedeltida städer: En diskussion kring orsaker, aktörer och regional urbanitet med utgångspunkt i Småland", i Mats Anglert & Stefan Larsson (red.), *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*, Stockholm 2017.

30. Hansson 2017, s. 153.

31. Andersson 2017, s. 87ff.

32. Birgit Klockars, *I nådens dal: Klosterfolk och andra c. 1440–1590*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 486, Helsingfors 1979, s. 87ff.

33. Andrén 1985; Stefan Larsson, "Gestaltning av några skånska städer", i Stefan Larsson (red.), *Centraliteter: Människor, strategier och landskap*, Lund 2006, s. 218–226.

34. Göran Tagesson, *Biskop och stad: Aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*, Lund Studies in Medieval Archaeology 30, Stockholm 2002.

35. Joakim Thomasson, "Private life made public: Aspects of the emergence of burghers in Medieval Denmark", i Hans Andersson, Peter Carelli & Lars Ersgård (red.), *Visions of the Past: Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, Stockholm 1997, s. 724, fig. 16.

36. Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm*, Stockholm 1988, s. 51.
37. Michel Carlsson & Kenneth Svensson, "*In fundo dicto suthræmalm iam de nouo constructum...*": Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt, Slussenprojektet 1. Rapporter från Arkeologikonsult 2019: 2746, Upplands Väsby 2019.
38. Ola Ehn & Jan Helmer Gustafsson, *Kransen: Ett medeltida kvarter i Uppsala*, Uppsala 1984.
39. Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Studia Historica Upsaliensia 152, Stockholm 1988.
40. Andrén 1985, s. 114.
41. Gustafsson 2006, s. 27.
42. Johan Åstrand, "Den medeltida gården vid Markaryd", i Martin Hansson (red.), *Utmarker, gårdar och människor: Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*, Växjö 2007.

Tackord

Stort tack till emeritiprofessorerna Hans Andersson och Anders Andrén för kommentarer och korrigeringsförslag. Tack även till Mats Vänehem, Johan Levin, Arkeologerna samt Östergötlands museum för tillstånd att använda illustrationerna.

Riksbankens Jubileumsfond: främjar, inspirerar och deltar

Riksbankens Jubileumsfond (RJ) är en fristående stiftelse, som har till ändamål att främja humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning i Sverige. Stiftelsen bildades genom ett beslut i riksdagen 1964, då en donation från Sveriges riksbank godkändes och stadgarna fastställdes. Jubileumsfondens tillkomst var en del av 300-årsfirandet av världens äldsta ännu verksamma centralbank, i vilket även ekonomipriset till Alfred Nobels minne och bankhuset vid Brunkebergstorg ingick. Med bildandet av en stiftelse önskade riksdag och riksbank gagna ett angeläget nationellt ändamål: vetenskaplig forskning med anknytning till Sverige.

I mer än 50 år har stiftelsen nu gjort detta. Under 2019 uppgick de beviljade forskningsanslagen till cirka 525 miljoner kronor. Hela 40 projektanslag, 3 program och 9 projekt som syftar till att stödja forskningens infrastruktur beviljades. Utöver detta gjordes en rad riktade insatser. Därtill gav fonden möjlighet åt hundratals forskare att genomföra konferenser och seminarier och bilda nätverk för att knyta kontakter och testa nya forskningsidéer.

RJ:s årsbox 2020

Staden

Red. Jenny Björkman & Patrik Hadenius

Detta är sjätte och sista häftet i en serie som tillsammans utgör RJ:s årsbox 2020. Häftena innehåller forskartexter om bland annat stadsutveckling, medeltida städer och framtidsvisioner om städer.

